

Sfera vrijednosti i proizvođenje smisla

Nadežda Čačinović-Puhovski

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

Weberovo tretiranje vrijednosti autorica razmatra kao primjer mogućnosti izbjegavanja posljedica metodičke nepouzdanosti pojma vrijednosti ekstremnim nominalizmom i upućivanjem na empirijsku ravan. Pojam vrijednosti uvijek se uvodi zbog svojih »zamagljujućih svojstava«. Weber to čini jer želi zadržati mogućnost procjene racionalnosti postupanja bez odluke o cilju o kojemu je riječ. Vrijednosti moraju biti neupitne i odvojene kako bi bila moguća zamisao »wertfrei« znanstvenog istraživanja za razliku od »proizvođenja smisla«, oblikovanja svjetonazora, što nastaje iz sukoba vrijednosti. Poteškoće Weberove pozicije moguće je demonstrirati na svakome izdvojenom području, pa i na području umjetnosti.

Kako je u ovom tekstu pažnja posvećena današnjim diskusijama o problemima što ih je uveo Weber, opravdano ga je započeti podsjećanjem na citat koji je za filologijsko proučavanje Webera i previše poznat: podsjećanjem na Weberove opaske o racionalizmu zapadne kulture iz uvodne napomene uz tekstove o sociologiji religije.¹ Weber napominje kako je pripadnik moderne evropske kulture, kada se bavi svjetskopovijesnim problemima, neizbježno i opravdano suočen s pitanjem koji je lanac okolnosti doveo do toga da su se samo na tlu Zapada pojavile i razvile određene kulturne pojave koje imaju univerzalno značenje i vrijednost. Prije stava o univerzalnosti vrijednosti umetnuto je, doduše, stanovito ublažavanje (»Bar kako mi to rado zamišljamo«), no spisak navedenih dostignuća ostaje impresivan: »Samo na Zapadu postoji znanost razvijena u onom stupnju koji danas priznajemo kao važeći... Izuzev Zapada svim drugim zemljama nedostaje racionalna ke-

1 Tekst preveden u nas u dodatku Đurićevoj *Sociologiji Maksa Webera* (MH, Zagreb 1964, str. 258. i dalje), a s kojim se autorica ovoga teksta susrela u uvjetima koji su možda trajno obilježili stav spram Webera: kada sam se pred, sada već, mnogo godina željela upisati na jedan njemački univerzitet valjalo je dokazati znanje jezika potrebno za studij. Tekst što ga je nas dvadesetak zapsivalo po diktatu, prepričavalo i komentiralo bio je upravo ulomak iz toga teksta, pa još i danas osjećam nelagodu što se širila dvoranom kada su okupljeni kandidati počeli razmišljati pripada li im i žele li uopće status pripadnika moderne evropske kulture...

mija... Visokorazvijenoj kineskoj historiografiji nedostaje tukiditovska pragma... Racionalna harmonska glazba — kako kontrapunkt, tako i akordska harmonija... Drugdje nedostaje racionalno korištenje gotskog svoda kao sredstva za podjelu tereta... Nedostaje i sve ono što je kod nas stvorila renesansa, pozajmljujući tehničke osnove s Istoka: oblik klasične racionalizacije čitave umjetnosti — na primjer, racionalno korištenje linearne i zračne perspektive u slikarstvu... Samo na Zapadu stvorene su novine i časopisi, to jest oblik literature sračunat samo na štampu... Samo na Zapadu postoji racionalo i sustavo stručno bavljenje znanostima. I, prije svega, samo na Zapadu postoje stručni činovnici koji su ugaoni stupovi moderne države i moderne privrede.²

Odbacivanje takvih teza kao europocentričnih predrasuda, ma koliko taj stav neizbježno nastajao zbog našega vlastitog kulturnog konteksta u kojem se »pripadnost modernoj evropskoj kulturi« i prenaplaćuje i previda, pokazuje se kao irelevantno, jer i priznato »univerzalno »značenje« neke vrijednosti u cjelini Weberova djela podređeno je metodologijskom imperativu »wertfrei« prosuđivanja, prosuđivanja koje svoje znanstveno utemeljenje dobiva time što odustaje od vrednovanja kako bi pojmlilo i prikazalo diferenciranje sfera vrijednosti. Ma koliko se, naime, Weber udaljavo od Rickertova utemeljivanja filozofije vrijednosti, ma koliko pojma »vrijednost« nema u uvodnim definicijama sociologijskih kategorija u *Privredi i društvu*, u tom »impozantnom katalogu pojmova na ekstremno nominalističkoj bazi«,³ vrijednosti su stavljanjem u zagrade ujedno i postulirane kao nosioci različitih mogućih tipova racionalnosti. U još jednom od poznatih ulomaka iz Webera: »Ako uopće nešto znamo, znamo danas opet: da nešto može biti sveto ne samo iako nije lijepo, već zato što i po tomu što nije lijepo... i da nešto može biti lijepo ne samo iako, nego po onome po čemu nije dobro, znamo nakon Nietzschea, a prije toga to je uobičeno u *Fleurs du mal*...«⁴ Ovaj tip diferenciranja suprotstavlja »turobnu trezvenost« iracionalno-patetičkom oduševljenju vrijednosnim legitimiranjem kulturnih znanosti: na najbanalnijem primjeru skidanja šešira Weber je posve eksplicitan: »U osnovi toga postupanja nije 'idealno važenje' neke Norme, nego empirijska predstava djelatnika da ta norma treba da važi za njegovo ponašanje.«⁵

Weberovo tretiranje vrijednosti ovdje će biti razmotreno upravo kao primjer nemogućnosti da se posljedice metodičke nepouzdanosti pojma vrijednosti, kao nadomjesnog pojma za središnje pojmove metafizike, izbjegnju ekstremnim nominalizmom i upozoravanjem na empirijsku razinu, jer se taj pojam uvijek uvodi zbog svojih zamagljujućih svojstava, kao uopćavanje nečega poželjnog čiji status predstavlja poteškoće: u filozofiji, primjerice, zbog cezure koja nastaje s Kantom,⁶ a u Webera jer se želi zadržati mogućnost

2 M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Mohr/Siebeck, Tübingen 1920, sv. 1, str. 3.

3 H. H. Gadamer, u: *Wahrheit und Method*, Mohr/Siebeck, Tübingen 1965, str. 479.

4 M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Mohr, Tübingen 1968, str. 550.

5 M. Weber, *Gesamm. Auf. zur Wissenschaftslehre*, nav. izd., str. 330. i dalje.

6 A novokantovski je filozofi vrijednosti nastoje protumačiti kao svoj temelj: ovdje je riječ, prije svega, o Lotzeovom izlaganju pojma važenja u *Logici* iz 1974. i Rickertovu *Vom System der Werte*, »Logos« 3/1912. Posebnost odnosa Rickert-Weber upečatljivo istražuje Fritz Loos, *Zur Wert- und Rechtslehre Max Webers*, Mohr, Tübingen 1970.

procjene racionalnosti postupanja bez odluke o cilju o kojemu se radi. Problemi »važnja« vrijednosti kao poticaja postupanja više-manje isti su oni koje je Heidegger formulirao u vezi s mogućim značenjem riječi »važnje«: »Tri značenja 'važnja', kao načina bitka idealnoga, kao objektiviteta i kao obvezatnosti, ne samo da su po sebi neprozračna, nego se stalno međusobno brkaju.«⁷ Taj prigovor kod Heideggera ne znači, dakako, nelagodu zbog nemogućnosti smislenog suđenja o vrijednostima, jer pojam smisla i ne ograničuje na značenje »sadržaj suda«, već je za njega to »odlikovani, egzistencijalni fenomen, u kojemu tek postaje vidljiva formalna konstrukcija onoga što se otvara razumijevanju i onoga što se u tumačenju može artikulirati...«⁸ Weber sam nipošto nije previdao posebnosti razumijevanja smisla u znanosti sociologije, no uz problematiku vrijednosti i »wertfrei« prosuđivanja racionalizma Zapada i nezadrživog napredovanja racionalizacije kao problem nameće se smisao u obuhvatnom značenju, doslovno kao problem proizvodnja smisla: »Sudbina kulturne epohe koja je kušala s drveta spoznaje jest da mora znati kako smisao svjetskog zbivanja ne možemo razabrati kao rezultat ma koliko usavršenog proučavanja toga zbivanja, nego ga, štoviše, moramo biti u stanju sami stvoriti, da mora znati kako 'svjetonazori' nikada ne mogu biti proizvod napredujućeg iskustvenog znanja te da se stoga ideali što nas najjače pokreću zauvijek ispoljavaju samo u borbi s drugim idealima, koji su drugima podjednako sveti kao što su nama naši.«⁹ Vrijednosti, ideali jesu nešto zbog čega se djeluje i oko čega se vodi borba, nešto pri čemu znanosti ne pomaže: »Stručna je znanost tehnika, poučava tehničkim sredstvima. A tamo gdje se vodi spor o vrijednostima, problem se projicira na sasvim drugu razinu duha koja izmiče svakoj 'znanosti'.«¹⁰

Habermas, u tom smislu uvjereni nastavljatelj kritičke teorije, u brojnim je ranijim djelima osporavao mogućnost vrijednosne neutralnosti.¹¹ Posljednjih godina u središtu njegove pažnje jest Weberova »teorija moderne« kao model djelovanja racionalnih principa, ono što je zanimljiva tema za filozofiju koja, poput Habermasove, nastoji zadržati ulogu »čuvara racionalnosti« kao »namjesnik i interpretator.«¹² S toga je stajališta Weber netko tko dopušta promišljanje povijesnih dostignuća, rezultata procesa učenja što bi ih valjalo spasi u doba ulaska u »post-modernu.«¹³

Dostignuća, na neki način, preuzimaju višeznačnu ulogu vrijednosti. Ma koliko Weber izbjegavao ideju posebnog carstva vrijednosti, one kod njega moraju biti neupitne i odvojene da omogućće zamisao »wertfrei« istraživanja

7 Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen 1967,⁶ str. 156.

8 Isto.

9 M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, nav. izd., str. 610.

10 Pismo od 13. 9. 1907, što ga je M. Weber uputio Elsi Jaffe, cit. po tekstu W. J. Mommsena, zbornik *Mythos und Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt 1983, str. 384.

11 Usp. J. Habermas, »Analytische Wissenschaftslehre und Dialektik«, u *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Neuwied und Berlin 1969, kao i *Zur Logik der Sozialwissenschaften* (prvo izdanje kao »Beiheft«, Philosophische Rundschau, 1967), te *Erkenntnis und Interesse* Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1968.

12 Jürgen Habermas, *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1976, str. 57; cjelina novih stavova prezentirana je, dakako, u *Theorie des kommunikativen Handelns* I, II, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1981.

13 Usp. »Die Moderne — ein unvollendetes Projekt«, u: *Theodor W. Adorno Preis der Stadt Frankfurt* 1981, te »Eintritt in die Postmoderne«, »Merkur« 3/1983.

kao znanstvenog postupanja za razliku od »proizvođenja smisla«, oblikovanja svjetonazora koji nastaju iz neprestanog i neizbježnog konflikta vrijednosti. Habermas, koji želi sačuvati iracionalnost i »smisao« u »životnoj svezi«, predlaže kritički program koji je utoliko vrijednosno neutralan ukoliko namjera-va sačuvati diferencirane vrijednosti kao »dostignuća« koja valja sačuvati i u procesu de-diferenciranja sfera...

I Weberove i Habermasove poteškoće mogu se demonstrirati na primjeru bilo koje izdvojene sfere, pa tako i umjetnosti. Filozofija vrijednosti, od Rickerta do Hartmana, tzv. veliku umjetnost objašnjava prije svega izvanvremenski, kao utemeljenu samo onim vrijednostima (zapravo jednom središnjom, ljepotom) koje važe za tu sferu. Weber, međutim, ponajprije objašnjuje nastanak te sfere i posebne uvjete. Velika muzika moguća je tek na osnovi obuhvatnoga zapadnog procesa racionaliziranja, sve većeg ovladavanja prirodom, ljudskog raspolaganja tonskim materijalom... Diferenciranje je također rezultat konflikta: »Etička religioznost, specijalno religioznost bratstva, dolazi sada u sukob i sa sferom umjetnosti. Izvorni odnos među njima je, dođuše, krajnje tijesan. Idoli i ikone svake vrste, muzika kao sredstvo ekstaze... pretvaraju religiju u neiscrpan izvor umjetničkih razvojnih mogućnosti. Što se više, međutim, umjetnost konstituira kao sfera s vlastitim zakonitostima — proizvod laičkog obrazovanja — to više njeguje hijerarhiju vrijednosti savim disparatnu religiozno-etičkoj. Svaki neopterećeni receptivni stav spram umjetnosti polazi ponajprije od značenja sadržaja i taj sadržaj može stvarati zajednicu. No intelektualističkoj je civilizaciji rezervirana mogućnost *svjesnog* otkrivanja onoga specifično umjetničkog. Time, međutim, nestaje mogućnost stvaranja zajednice pomoću umjetnosti, kao i mogućnost njezina stapanja s voljom za religioznim izbavljenjem».¹⁴

Kada je ono specifično umjetničko otkriveno kao *vrijednost*, na njegovom je području omogućeno vrijednosno racionalno ponašanje: vođeno »svjesnim vjerovanjem u vlastitu vrijednost nekog ponašanja čisto kao takvog i neovisno o uspjehu».¹⁵ A sfera je umjetničkog izdvojena od proizvođenja smisla, to jest nema nikakve unutrašnje obvezatnosti, stvaranja zajednice itd, iako je moguć izvanjski konflikt između sfere »lijepoga« i »dobroga«, ali tu nema pravila, to odgovorna individua mora iznijeti sama, svaka za sebe... Ne iznenađuje stoga što je Habermas, sastavljajući sličnu konstrukciju, toliko pažnje posvetio pitanju konstituiranja »umnog identiteta« u kompleksnim društvima današnjice, sposobnosti učenja uloga i postupanja po interioriziranim pravilima, a ne pukim podređivanjem normama,¹⁶ kao u tradicionalističkim društvima. Sužavanjem na područje umjetnosti može se sasvim dobro predstaviti Habermasov odmak od Horkheimera i Adorna. Habermas ukazuje na »performativnu proturječnost« pozicije *Dijalektike prosvjetiteljstva*, koja pretvaranje prosvjetiteljstva u totalitarno denuciira vlastitim sredstvima prosvjetiteljstva, te umjesto pesimističke cirkularnosti uvodi optimističku,

14 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr (Siebeck) Tübingen 1922, str. 347.

15 *Nav. dj.*, str. 10, 12.

16 J. Habermas, *Zur Rekonstruktion...*, nav. izd., str. 92—128.

17 J. Habermas, »Die Verschlingung von Mythos und Aufklärung. Bemerkungen zur 'Dialektik der Aufklärung' — nach einer erneuten Lektüre«, zbornik *Mythos und Moderne*, nav. izd., str. 405. i dalje.

cirkularnost komunikativne racionalnosti: sporazumijevanje je smisleno jer svako sporazumijevanje pretpostavlja priznavanje smislenosti, komunikativna praksa mora moći dati rezultate, jer je u uvjete djelovanja orijentiranog na sporazumijevanje ugrađen moment bezuvjetnosti.¹⁷ Pomak u cjelini učenja jest i pomak u tumačenju pojedinosti: Adornov stav spram moderne umjetnosti možemo skraćeno interpretirati kao dešifriranje mimetičke sadržine maskirane u avangardnim djelima: drugim riječima, razotkrivanje privida autonomnosti i naglašavanje antitetičnog karaktera umjetnosti — on, tako reći, vodi proces protiv umjetničkog djela kao samodostatnog »Sinnzusammenhang« — samodostatne i neprevođive smislene veze. Za razliku od toga, Habermas smatra da je umjetnost koja je postala autonomna, u neku ruku, trajno dostignuće, »vrijednost«, da se u njoj moment »umnosti« — racionalnosti nepovratno iskristalizirao: »Umjetnost koja je postala autonomnom neumitno ide za sve čistim ispoljavanjem temeljnog estetičkog iskustva, što ga dekoncentrirana i iz vremensko-prostorskih struktura svakodnevice istupajuća subjektivnost doživljava sa samom sobom — subjektivnost se ovdje oslobađa konvencija dnevnog zapažanja i svrhovitosti, imperativa rada i korisnosti...«¹⁸ Tek na osnovi ovoga jasnog i čistog estetičkog iskustva Habermas smatra poželjnim ponovno uzajamno prožimanje, smatrajući da ga je, uostalom, moguće razabrati i iz aktualnog događanja, iz postavangardne umjetnosti, za koju je karakteristična istovremenost različitih postupaka (angažirano i krajnje formalističko). Različiti su se momenti umnosti razdvojili, pa nastaju problemi posredovanja, kultura eksperata gubi vezu sa svakodnevnom komunikativnom praksom, pa tu nastupa filozofija.

S jedne je strane, dakle, smisao zajamčen postupanjem prema diferenciranim, autonomnim vrijednostima, s druge strane konflikte valja rješavati u komunikaciji nad kojom bdije filozof koji čuva i umne i utopijske elemente. Umjetnost je autonomna, ali odvojena od »odraslih« interesa: oslobođena nametnutih istina (svjetonazorskih ili onih koji proizlaze iz obveze prikazivanja nadređene zbilje), no tek će joj filozofija dati mjesto u smislenoj životnoj svezi.

Nasljedje Benjamina i Adorna zapošljava i druge nastavljajuće kritičke teorije — opet uz veberovske motive. Burghardt Schmidt u svojoj knjizi o Benjaminu toga autora direktno veže uz Webera, smatrajući da je kod njega na djelu »wertfrei Einstellung«, vrijednosno neutralni stav koji polazi sa stajališta nove tehnike, za razliku od vrijednosno orijentacije prema tipovima rezultata.¹⁹ A Albrecht Wellmer pokušava dopuniti Habermasa spasavajući sadržajna određenja umjetnosti. Smatrajući da uobičajene kritike Adorna (prije svega Jaussova, Bürgerova i Bohrerova) ne vode računa o adornojskoj svezi pojmova privid, istina i pomirenje, on predlaže zadržavanje pojma istine umjetnosti umjesto isticanja čistoga estetičkog iskustva, promatrajući tu istinu kao interferencijski fenomen različitih dimenzija istine (predmetne istine i estetičke valjanosti u smislu »štimanja«), naglašujući da umjetnost razotkriva, čini vidljivim: Benjamin je, po njemu, u pravu kada prihvaća nove medije, jer pokazuje kako interferencijom novih tehničkih postupaka i novih načina

18 Jürgen Habermas, »Filozofija kao namjesnik i tumač«, *Filozofska istraživanja* 4—5/1981, str. 68.

19 Burghardt Schmidt, *Benjamin*, SOAK, Hannover 1983.

receptije nastaje nešto estetički novo i nešto što predstavlja »terapeutsko razaranje nesvjesnog«.²⁰

Zanimajući se za subverzivni potencijal estetičkog iskustva, Wellmer, dakle, nastoji ublažiti posebnost estetičke sfere koja kod Habermasa zapravo legitimira prohtjeve filozofa. Wellmerov kolega iz Konstanz, Koppe, spašavajući estetiku kao disciplinu, nastoji novokantovsko izdvajanje vrijednosti u posebnu sferu nadomjestiti potrebama — vezujući umjetnost uz zadovoljavanje specifičnih potreba umjesto uz realizaciju specifičnih vrijednosti. I »potrebe« su omiljeni pojam za rješavanje teorijskih poteškoća eklektičkih ili, zbog drugih razloga, neradikalnih pozicija: specifičnost potreba ostaje jednako neuhvatljiva kao i specifičnost vrijednosti.²¹ Da umjetnost nije ni zbog »potreba« ni zbog »vrijednosti«, naime njezina istinska autonomnost — samozakonitost ovisi upravo o njezinom proizvođenju smisla što ga je dokazivao, primjerice, Merleau-Ponty, smjestivši imaginarno u svijet, isključujući podvojenost, stav odslikavanja i oponašanja, ne napuštajući (poput »dekonstruktivista«)²² privilegiranu poziciju svijesti zbog primata razlika u konstituiranju subjekta. Sreća je umjetnosti da može pokazati na koji način nešto počinje značiti, to jest proizvoditi smisao: ne tako da stvara aluzije na izvanjske ideje što ih usvaja, već iznova, po vremenskom i prostornom rasporedu elemenata, po »razlici« (po poukama sosirovske lingvistike). I analiziranjem detalja sazdanosti pojedinih djela i nastajanjem efekta »umjetnost« u cjelini, značenje umjetnosti proizlazi iz razlike, funkcionira samo u kontekstu.

Weberijanski, ako i protiv Webera, weberijanski u smislu neizbježne sklonosti racionalizmu, tj. preferiranja demistificiranog svijeta, višak se estetičkog potencijala (ono što nije ni znanstveno, ni pojmovno, ni praktično) može otrgnuti izjednačavanju s mitskom strukturom samo istraživanjem procesualnosti nastanka umjetničkog učinka, širenjem i sužavanjem onoga što za sebe traži oznaku »umjetničkog«, pa ni postignutom autonomijom ne ispada iz povijesti. Weber daje orijentaciju za shvaćanje povijesnih dostignuća, ali zbog »metodičke askeze« ne i za povijesnost tih dostignuća, pokazujući na tom području ćorsokak u koji vode nadomjestni pojmovi.

20 Albrecht Wellmer, »Wahrheit, Schein, Erlösung«, u: *Adorno-Konferenz 1983*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1983, str. 138.

21 Usp. Franz Koppe, *Grundbegriffe der Aesthetik*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1983; što se tiče »potreba«, nepouzdanost se proteže od manipulacija u kulturnoj politici do teorijski ambicioznih »teorija potreba«.

22 Koristimo ovdje opću oznaku za poststrukturalistički inspirirane postupke u tzv. društvenim znanostima čija je filozofijska najrelevantnija inspiracija Jacques Derrida. Za ovu temu relevantni tekstovi Merleau-Pontya u nas prevedeni u zbirci *Oko i duh*, V. Karadžić, Beograd 1978.

23 Gadamer nazivlje »idealtipsku konstrukciju« »hermeneutičko-metodičkim nadomjesnim pojmom« kojim se nastoje riješiti namjere »razumijevajuće sociologije« nakon prekida s novokantovcima i njihovim shvaćanjem vrijednosti. Rickeortovo smještanje »duha u svijet«, nadomještanje metafizike transcendencije metafizikom imanencije ne dopušta mu stapanje vrijednosti i zbilje u apsolutu, a ne smatra ni da se vrijednosti mogu izvesti iz subjekta. Idealtipska konstrukcija vodi računa o tomu da smisao društvenog postupanja, što ga sociologija treba razumjeti, ne može biti onaj što ga smjeraju pojedinci. Izbjegavanje krajnjeg nominalizma-realtivitizma u shvaćanju vrijednosti i po sadržaju i po motivu vezano je uz sklonost racionalizmu.

Nadežda Čačinović-Puhovski

THE SPHERE OF VALUE AND THE PRODUCTION OF MEANING

Summary

The author considers Weber's treatment of value as an example of the impossibility to avoid the consequences of the methodical unreliability of the concept of value by extreme nominalism and reference to the empirical level. The concept of value is always introduced because of its »obfuscating properties«. Weber does this because he wishes to retain the possibility to evaluate rational action without a decision on the objective in question. Values must be unquestioning and separate, so as to make possible a »wertfrei« scientific research as opposed to the »production of meaning«, formulation of world outlooks, arising out of the conflict of values. The difficulties inherent in Weber's position can be demonstrated in every individual field, including the field of arts.